

APORTACIÓ AL CONEIXEMENT DE LA DOCTORA DOLORS ALEU I RIERA, METGESSA CATALANA (1857-1913)

Judith CAMPS i LASA

Marta CASASÚS i FARRÉ

INTRODUCCIÓ

Des dels anys de la Revolució de 1868 hi hagué un revifament de la vida mèdica a Catalunya, duta a terme per un grup de metges interessats pels problemes del seu país i que cristallitzà en la denominada generació mèdica catalana de 1888 (1). Un fet que podem integrar fou l'entrada de la dona a la universitat, d'una manera pública i amb un cert ressò, ja que a la facultat antiga durant molt de temps no hi va haver ni una dona.

Les tres primeres dones que realitzaren els estudis de Medicina al nostre país foren *Maria Helena Maseras*, *Dolors Aleu* i *Martina Castells* (2). A l'hora de valorar els seus expedients es tenen en compte conceptes com tenir aprovades totes les assignatures de Medicina, que ja permetia l'exercici de la professió de metge; tenir la llicenciatura, examen realitzat a les facultats i, finalment, tenir el doctorat, grau acadèmic sense massa utilitat pràctica i que aleshores només es podia fer a Madrid. Pel que fa a la llicenciatura, cal dir que no era pas responsabilitat de les interessades la data en què es dugués a terme aquest examen, sinó que més aviat era una qüestió purament burocràtica (3).

Maria Helena Maseras i Ribera va néixer a Vilaseca de Solcina (Tarragonès) (4) el 25 de maig de 1853. Fou la primera dona en iniciar els estudis de Medicina, matriculant-se pel setembre de 1872, i també la primera en acabar-los el 1878. El dia 1 de febrer de 1879 demanà d'examinar-se de la llicenciatura, però la resposta no va tenir lloc fins el 19 de juny de 1882. Es comunicà a la interessada que estava admesa a l'examen el dia 1 d'octubre de 1882, tres anys i vuit mesos després d'haver-ho demanat (5). Les raons per què li donaren el permís tan tard, fins i tot molt més que a Dolors Aleu i a Martina Castells es desconeixen. Va realitzar l'examen i en un paper que

data del 27 d'octubre de 1882 hi trobem la nota: "Sobresaliente" (6). Signen com a membres del tribunal Joan Rull, Bartomeu Robert i Jaume Ramon Coll i Domènech. Helena Maseras, després d'haver-se doctorat a Madrid, es dedicà exclusivament a la pedagogia, ja que també era mestra. Sembla que morí a Maó (7). En resum, podem dir que fou la primera dona en començar i acabar els estudis de Medicina, però la darrera de les tres en fer l'examen de llicenciatura.

Martina Castells i Ballespi va néixer a Lleida el dia 23 de juliol de 1852. Venia de família de metges; ho foren l'avi, el pare i tres germans (8). Començà els estudis de Medicina pel setembre del 1877. Estudià tota la carrera en només 4 cursos, i acabà el 1881. En l'expedient hi trobem 5 "sobresalientes". Demanà de fer la llicenciatura el 20 de juny del 1881, el mateix any d'acabar, i no se li concedí el permís fins el 4 d'abril del 1882, junt amb Dolors Aleu, fent els exàmens el dia 20 d'abril el primer i el segon, el pràctic, el 25 d'abril amb un malalt de tuberculosi. Li donen la nota d'aprobat. El mateix any, el 1882, va fer el doctorat a Madrid, en un acte el mes d'octubre amb una intervenció de Josep de Letamendi. S'ha dit que fou la primera de les tres en tenir el títol de doctora. Cal destacar que va tenir un excellent expedient acadèmic, malgrat estar malalta de corea. Va morir a conseqüència del seu primer embaràs, a Barcelona el 21 de gener de 1884 a l'edat de 31 anys; poc temps després de rebre el títol de doctor i quan més li somreia el futur (9). En conclusió, podem dir que fou una de les primeres metgesses del nostre país, però no la primera com erròniament és cregut ja que s'han de considerar metges abans cronològicament parlant Helena Maseras i Dolors Aleu.

Dolors Aleu

Va néixer a Barcelona el dia 3 d'abril de 1857. Filla de Joan Aleu i Vendrell, nascut a Cornudella (Priorat) i d'Eulàlia Riera, de Sant Martí de Provençals, vila encara separada de Barcelona (10). El seu pare, que era metge i havia estat cap de la Guàrdia Urbana, era una persona molt coneguda i popular a Barcelona i va tenir una part molt activa durant el període revolucionari (11). Morí el 8 d'octubre de 1894 als 65 anys, a Gràcia, a la seva casa de la Muntanya Pelada.

Dolors Aleu acabà el batxillerat a l'Institut de Barcelona el juliol de 1874 i el setembre del mateix any ingressà a la Facultat de Medicina. Acabà els estudis l'any 1879. Tingué un expedient molt brillant on hi consten 17 "sobresalientes". Durant la carrera, va haver de traslladar-se a València on sembla que havia anat a cuidar una tieta malalta i amb l'objectiu que pogués

continuar els estudis en aquesta capital, el seu pare hagué de demanar la corresponent autorització (12). Aquesta li va ser donada i a la Universitat de València s'examinà de zoologia, mineralogia i botànica (assignatura d'Història Natural en la qual va obtenir la qualificació de "sobresaliente" en el curs 1874-75 (13). Aquí, va tenir com a professor particular Antoni Fòrmica Corsi, que intervingué sovint defensant els drets de les estudiantes i que anys més tard va marxar a Amèrica. Cal remarcar que ja en el seu temps d'estudiant havia intervingut en sessions clíniques a la Facultat, recolzada pel Dr. Giné i Partagàs (14). Demanà de fer l'examen de llicenciatura el 2 de juny de 1880 i se li autoritzà de fer-lo el 4 d'abril de 1882. Realitzà en el mateix mes d'abril el primer examen el dia 19 i el segon, el pràctic, el dia 20 amb un malalt que tenia un tumor blanc al genoll esquerre. El tribunal, format pels doctors Carbó, Bonet i Massó li donà la nota de "Sobresaliente"(15).

Així doncs, fou la primera dona del país a fer l'examen de llicenciatura i també a obtenir el doctorat amb la tesi *De la necesidad de encaminar por nueva senda la educación higiénico-moral de la mujer* (Barcelona, 1883) (16). Dolors Aleu va tenir una vida professional activa, a diferència de les seves companyes Helena Maseras i Martina Castells que per motius diferents no van exercir professionalment (17).

És també un fet a destacar que Dolors Aleu fou la primera dona membre de la Societat d'Higiene de França, una de les més importants corporacions científiques d'aquest país. Fou acceptada després d'una àmplia discussió sobre la conveniència d'admetre en el si de la Societat Francesa d'Higiene de París, les dones que posseïen un títol universitari. Així fou nomenada Membre Associat Estranger quan era llicenciada en Medicina i Cirurgia, encara sense tenir el doctorat (18).

Fou professora de l'"Acadèmia per a la Il·lustració de la Dona" on ensenyava Higiene Domèstica, fundada per Esmeralda Cervantes i situada a la Rambla de Canaletes número 10 (19).

En els llibres de registre al final del segle XIX dels Collegis de Metges, quan encara la col·legiació no tenia caràcter obligatori, trobem que Dolors Aleu i Riera figura al 1898 en la llista en la que es registra als "Srs. Metges que exerceixen en la província de Barcelona i reuneixen les condicions necessàries per tal de dur a terme els càrrecs de president i vocals de la Junta de Govern del Col·legi de Metges, segons disposat en el Reial Decret del 12 d'abril de 1898 i la Reial Ordre del 22 de juny del mateix any".

Dolors Aleu morí el 18 de febrer de 1913 a la "Torre Aleu", la seva casa del barri de la Salut de Barcelona als 56 anys d'edat (20). Estava casada amb Camil Cuyàs i va tenir un fill que morí quan era estudiant de Medicina (21).

LES SEVES OBRES

El 23 de novembre de 1877 (22) tingué lloc a la Càtedra de Clínica Quirúrgica del Dr. Giné i Partagàs una sessió clínica sobre un cas d'escrofulisme (23) les ponents de la qual eren les seves alumnes Dolors Aleu com a observadora i la seva companya Elena Maseras com a consultora. Aquest treball fou publicat el mes següent a *La Independencia Médica* amb el títol de: "**Escrofúlida ulcerada grave generalizada**" (24). La seva importància rau en què era la primera sessió clínica d'aquelles característiques realitzada a la Universitat.

Dolors Aleu escrigué un altre article titulat "**Artritis reumática**" a propòsit d'un cas clínic. Va ser presentat en Clínica Quirúrgica, matèria regentada per Nicolau Homs, qui més tard seria catedràtic de Patologia Médica. Aquest treball data del 13 d'abril de 1878 i es publicà a *La Independencia Médica* (25) i *El Anfiteatro Anatómico Español* (26). Aquest article va causar molta polèmica en la societat mèdica de l'època.

Però el primer llibre que escrigué va ser quan feia el quart curs de carrera, titulat: "**Consejos a una madre. Sobre el régimen, limpieza, vestido, sueño, ejercicio y entretenimiento de los niños**". Aquest treball, fulletó de 34 pàgines, estava destinat a infiltrar en l'ànim de les mares els preceptes higiènics més útils pels infants i havia de ser al mateix temps excellent guia per a les llevadores. Així ho comprengué l'autora ja que ens consta que tingué el plaer de regalar el seu llibre a totes les dones que el van sol·licitar.

A continuació, incloem els fragments que hem considerat més significatius de la introducció d'aquesta obra (27):

"Durante mis estudios en la carrera de medicina, no he podido dejar de fijarme en la salud de estos tiernos seres, de este don de Dios como le llama un autor, y al concluirla mi primero aunque pequeño trabajo lo dedico a la niñez [...]. Feliz me consideraré si logro hacer algun bien a las pobres criaturas que por ignorancia ya empiezan a sufrir en los primeros días de su existencia; [...]."

Dolors Aleu i Riera va obtenir el doctorat el 1882 amb la tesi que portava com a títol *De la necesidad de encaminar por buena senda la educación higiénico-moral de la mujer*, publicada a Barcelona el 1883. Va precedida de dues cartes. Una d'elles de la mateixa Dolors Aleu i Riera dirigida al seu mestre Joan Giné i Partagàs, datada del 30 de setembre del 1882 i escrita des de Madrid en què li agraeix el seu recolzament.

Presentem, tot seguit, alguns fragments més significatius d'aquesta primera carta (28):

"Mi ilustre Maestro:

Acabo de tomar el grado de Doctor y me apresuro a comunicárselo a usted, [...] he recibido algunas felicitaciones, las que transmito a usted, porque a usted muy principalmente debo los pocos conocimientos que tengo; [...] siendo el único que ha levantado su elocuente frase apoyando el sexo débil contra los ataques del fuerte. ¡Cuántas veces hubiera quizá dejado mis estudios, aturdida por las rudas sacudidas venidas de tantas partes, [...]!
¿Me permitirá dedicarle esta Tesis? [...] Espera su resolución su discípula y a.s."

La segona carta correspon a la resposta de Giné i Partagàs del dia 16 d'octubre del 1882:

"Mi distinguida amiga y profesora:

He leído este trabajo, y mi opinión es que debiera usted publicarlo, [...] y para dejar sentado que hay mujeres españolas dignas del birrete doctoral de la Medicina. [...].
De la aptitud natural de la mujer para los estudios teóricos y prácticos que constituyen la carrera médica, yo soy buen testigo y usted excelente ejemplo. [...] Señora Doctora: reciba usted mi entusiasta enhorabuena.
[...] En cuanto a la dedicatoria que me propone de su Tesis, la acepto y me considero por ello muy honrado[...]."

La tesi de Dolors Aleu també va sortir publicada a la revista *La Independencia Médica* l'any 1883 (29).

NOTÍCIES I OPINIONS DE L'ÈPOCA SOBRE DOLORS ALEU

Desenes d'articles van omplir pàgines i pàgines dels diaris de l'època, i van contribuir a alimentar aquest debat sobre la conveniència de la presència de la dona en la professió mèdica. Una part molt important d'aquesta polèmica es va centrar en la figura de Dolors Aleu, pel fet de ser ella una de les primeres dones estudiant de medicina a Espanya. En destacarem alguns aspectes:

- El Siglo Médico, 1875 (30): *"Principio quieren las cosas": "Ya tenemos en Barcelona, una señorita, doña Dolores Aleu, que a más de haber sido examinada de las asignaturas de Anatomía y Disección, obteniendo la calificación de Sobresaliente, acaba de ser laureada por el Tribunal de Oposiciones al Premio Extraordinario de dichas asignaturas. Parece que debe su enseñanza al Dr. D. Antonio Formica Corsi. Sea enhorabuena."* Encara que s'acompanya del comentari no massa adequat: *"Extraño es que en Madrid no se haya dedicado aún ningún médico a institutriz de doctoras. ¡Ya la habrá!"* (31).

- El Siglo Médico, 1876 (32): *"Un escolar del bello sexo en el Colegio de Medicina de Barcelona": "[...] Hará aproximadamente un mes y medio, pasando lista el Sr. Carbó, catedrático de las expresadas asignaturas, nombró a la discipula en cuestión. Esto produjo una gran sorpresa en todos los alumnos, y entonces dijo el profesor que la señorita de que se trata, se halla inscrita como alumna y que tenía por tanto la obligación de asistir a clase si quería optar a los exámenes ordinarios. Sabedora sin duda dicha señorita de la indicación del señor Carbó, decidiose a asistir a cátedra, y el día catorce, al entrar el profesor de Terapéutica en el local designado para las explicaciones, llevaba a su lado a la bella matriculada. La sorpresa que se apoderó de los escolares allí reunidos al ver a su condiscípula, a la que saludaron con una salva de aplausos, ya pueden figurársela nuestros lectores. [...] Excusamos manifestar que este incidente ha aumentado la asistencia a la cátedra indicada".*

- La Independencia Médica, novembre de 1877 (33): *"Según anunciamos en el número precedente, el sábado 23 tuvo lugar, en el anfiteatro de nuestra Facultad, una academia clínica entre dos alumnas de la Cátedra de Clínica Quirúrgica. Llena de bote en bote el aula, la Srta. Dolores Aleu expuso con buena entonación y correcto lenguaje la historia clínica de una mujer afectada de "escrofulismo grave", dejando a todos satisfechos las muestras que dió de sus conocimientos sobre Patología general quirúrgica y del buen*

criterio clínico que en ella despunta. El profesor, Dr. Giné, felicitó a su alumna, quien en la siguiente sesión -lunes 25- supo sostenerse a la altura en que desde luego se había colocado, contestando con soltura a las objeciones que le fueron dirigidas por dos aprovechados alumnos del segundo curso de clínica. En cuanto a la otra alumna, la Srta. Maseras, expresó llena de entusiasmo, que, lejos de tener que objetar a su compañera, se asociaba al general aplauso, que su disertación clínica le había conquistado.[...].” (34).

En els següents dos articles podem veure com aquesta notícia no va ser tan ben rebuda des dels dos altres diaris implicats en la polèmica, *El Siglo Médico* i *El Anfiteatro Anatómico Español*.

- *El Siglo Médico*, 1877 (35). “¡Progresamos! La ciencia y la profesión médica son deudores al Dr. Giné, catedrático de la Facultad de Barcelona, de la iniciativa de formar en España “doctores hembras” o cosa que lo parezca. La clase médica está por esta razón de enhorabuena. El sábado último se ha inaugurado una Academia de “Clínica quirúrgica femenina”, en la cual tomaron parte sus distinguidas alumnas las señoritas doña Dolores Aleu, como observadora, y doña María Elena Maseras como consultora... Con dulce fruición añade *La Independencia Médica* -¡al anunciar la buena nueva!- las palabras siguientes: “Trátase de un importante caso de cirugía, y será de ver cómo las mencionadas alumnas darán muestras de su aplicación y aprovechamientos clínicos. Creemos que es el primer hecho de este género que se presenta en nuestras Universidades”. Ciertamente podrá ser la consulta muy “de ver”, y sin duda alguna es este el primer hecho de tal género que se presenta en nuestras universidades, dicha sea para honra y gloria del Dr. Giné.”.

- *El Anfiteatro Anatómico Español*, 1877 (36): “*Cositas nuevas*”, així es refereix l'*Anfiteatro* a la mateixa notícia, i diu: “Dos distinguidas alumnas (creemos que, por ahora, todas las alumnas serán distinguidas) han inaugurado en Barcelona una academia de Clínica Quirúrgica femenina.[...] Tiempo atrás -vaya en consonancia- afirmaban los periódicos que un doctor extranjero proporcionaba “amos de crío” o nodrizas masculinos por otro nombre. ¿Cuándo van a empezar las quintas para mujeres? El mundo marcha.” (37).

El 1878 Dolors Aleu va participar com a consultora en un altre cas clínic, en el qual el relator era un altre alumne de la mateixa facultat, el Sr. Joaquín Cebeira. Ella va escriure un article, “*Artritis reumática*”, a propòsit de l'estudi d'aquest cas, i la revista *La Independencia Médica* el va publicar.

Sembla que Cebeira es va molestar perquè *La Independencia Médica* no havia publicat prèviament el seu treball, al qual la consultora va presentar unes objeccions. Aquest article va ésser motiu de discòrdia entre els dos bàndols de la polèmica sobre la presència de les dones en la Facultat de Medicina, per un costat *La Independencia Médica*, recolzant a Dolors Aleu, i, per l'altre, *El Siglo Médico* i *El Anfiteatro Anatómico* que convertien en riota tot el que una dona pogués fer en Medicina.

- *La Independencia Médica*, 1878 (38). Publica el treball de Dolors Aleu i, a més, afegeix: "A *El Siglo Médico* y a *El Anfiteatro Anatómico*, que se han hecho un deber combatir la aptitud de la mujer para los estudios médico-quirúrgicos, les encarecemos la lectura del artículo clínico que hoy publicamos, debido a la pluma de la distinguida alumna de nuestra facultad, la señorita doña Dolores Aleu.[...] ¿Cuánto apostamos a que esos adalides imparciales no reproducen en sus columnas el trabajo de la señorita Aleu, y que se excusarán con alguna razón llena de sinrazones? [...]" (39).

- *Anfiteatro Anatómico Español*, abril de 1878 (40): "Pinitos femeninos": amb aquest títol reproduceix aquest diari l'article de Dolors Aleu, i finalitza dient: "[...] Damos la enhorabuena a la señorita Aleu y sus correctores y... seguimos opinando lo de siempre.[...]" A més, deixa ben clar que Dolors Aleu va improvisar la resposta arran de l'exposició de conceptes clínics per part de l'alumne relator (41).

- *Anfiteatro Anatómico Español*, 20 de maig de 1878 (42). Apareix publicada una carta al Director, escrita per un anònim X, que fa referència a la no publicació del treball del Sr. Cebeira: "[...] No soy yo de los que me opongo a que se deje al bello sexo con la suficiente libertad para dedicarse al estudio de una carrera científica o literaria, ni siquiera sea la Medicina, pero lo que sí me causa molestia, es que se pretenda, saliéndose de lo justo, elevar demasiado a unos, con detrimento de otros.[...] Aparte de la cantidad de ciencia que la señorita Aleu, y otras puedan tener, aparte de la perfección de que su ciencia sea susceptible, y aparte de la que en exámenes y preguntas de clase tenga demostrada (y asuntos son éstos en los que habría mucho qué decir), a qué ese afán de distinguir sobre todos los alumnos a las citadas señoritas.[...] Si "*La Independencia Médica*" llama la atención sobre las objeciones de la señorita Aleu, ¿por qué no la llama también sobre la historia clínica que las motivó? [...] La señorita Aleu no leyó, sino que pronunció sus objeciones en clase y no había taquígrafo, como consta a todos [...] ¿cómo se las arregló *La Independencia* para reproducir las objeciones? [...] Si no temiera

demasiado abusar de la benevolencia de Vd., puede ser que le pudiera comunicar algunas noticias referentes a exámenes de las señoritas, que no hablan muy alto de... ciertas personas”.

- Anfiteatro Anatómico Español, 10 de juliol de 1878. Es publica la resposta a la carta de l'anònim X, escrita pel professor privat de Dolors Aleu i collaborador de La Independencia Médica, Antoni Formica Corsi i Coronado. Explica com la història clínica del Sr. Cebeira hauria d'haver estat publicada, però que per culpa de l'omissió d'algué, no de La Independencia, no es va copiar; també parla de les objeccions fetes per Dolors Aleu a aquesta història clínica: “Ante todo, debo participarle que, aunque soy profesor de la señorita Aleu, no he intervenido en lo más mínimo en los asuntos de la tal contestación clínica, por más que me consta que dicha señorita en persona adquirió los datos a la cabecera de la enferma, por cierto con bastante prioridad a toda otra investigación, y que en virtud de dichos datos hizo oralmente sus objeciones”.

“Prueba de ello, el haberlas improvisado al terminar su historia el señor Cebeira ante el señor catedrático y más de 200 alumnos, de los cuales sólo a usted, señor anónimo, se le ha ocurrido dudar de que fue improvisación. No crea usted, sin embargo, que los conocimientos expuestos fueran espontáneos, fueron aprendidos en los libros, en los atlas, de boca de los señores catedráticos y de la mía, si no le sabe mal, ya que los conocimientos no son congénitos, sino adquiridos por el estudio, y no tiene cosa que ver el que se estudie antes de hacer una objeción clínica. Seguro estoy de que lo mismo hizo el Sr. Cebeira Rey. Ensalzar a los unos con detrimento de los otros [...] ¿Quién ha ensalzado a la señorita Aleu? ¿Quién ha causado detrimento alguno al Sr. Cebeira? ...Se ha llamado la atención del público sobre la contestación clínica de dicha señorita por no ser comunes los trabajos de las plumas del bello sexo, y de ninguna manera para denigrar a personalidad alguna [...] ¿Quién es usted para medir la cantidad de ciencia de ninguna señorita, ni quién le ha enseñado la lógica, que intentando hablar de la señorita Aleu, la mezcla con las demás señoritas? [...] No es mi ánimo deprimir a ningún individuo del bello sexo, pero ha de ser responsable la señorita Aleu, de la aplicación o desaplicación de las demás señoritas? A bien que su reputación particular queda a cubierto, ya que ha sufrido cuatro exámenes públicos, con calificación de sobresaliente, y dos ejercicios de oposición, en los que ha obtenido el premio extraordinario.” Acaba la carta demanant a X que si ha d'exposar alguna cosa d'exàmens, que sigui dels de Dolors Aleu, que és de qui tracta tota aquesta qüestió, i li diu que en nom d'ella el desafiaria en terreny científic amb iguals armes, si no fos un anònim (43).

El debat va continuar en les planes dels diaris de l'època, dividits a favor i en contra de la presència de noies en les facultats de Medicina. Però, poc a poc, les veus que s'alçaven proclamant la inutilitat de les dones pels estudis científics es van anar apagant, ja que, mica en mica, el nombre de noies estudiants de Medicina va anar creixent, i va quedar demostrat, a desgrat de molts, que no només podien estudiar Medicina, sinó que a més, podien fer-ho bé.

NOTES

1. Corbella, J: "La generació mèdica catalana del 88" in Actes I Congr. Int. Hist. Med. Catalana. Barcelona-Montpeller, 1970, IV, 331-332.

- v.t. Flecha García, Consuelo: "Las primeras universitarias en España" Madrid (Narcea) 1996, 263 pp. Dolors Aleu és citada extensament. V. principalment pp. 104-108, 160 i segs. I 227.

2. Corbella, Jacint i Domènech, Edelmira. *Una qüestió de prioritat: Helena Maseras, Dolors Aleu, Martina Castells*. Actes I Congrés Internacional d'Història de la Medicina Catalana, 1970, I, 139-142.

3. Corbella, Jacint. *Història de la Facultat de Medicina de Barcelona (1843-1985)*". Barcelona. Fundació Uriach 1996.

4. Trobem discrepàncies sobre el lloc de naixement. Sembla ser que nasqué a Vilaseca de Solcina (Tarragonès) però segons Corbella, J. i Domènech, E., loc. cit. nota 2, basant-se en dades de l'expedient acadèmic, Helena Maseras nasqué a Barcelona.

5. Corbella, J. i Domènech, E: loc. cit. nota 2.

6. Mantenim el terme "Sobresaliente" propi de l'època. És l'equivalent de l'actual excellent.

7. Josep M. Calbet i Camarasa, Jacint Corbella i Corbella. *Diccionari Biogràfic de Metges Catalans*. III Congrés de Història de la Medicina Catalana / Lleida, 1981. Fundació Salvador Vives Casajuana. Seminari Pere Mata. UB. 3 vols. (1981-1983).

8. v. Corbella, Domènech, loc. cit.; nota 2; v.t. Corbella, loc. cit. nota 3. i Calbet, Corbella, loc. cit. nota 7

9. "La Il·lustració Catalana" del 15-II-1884 i "Curiositats de Catalunya" del 29-VIII-1936. Citat per Josep M. Calbet i Camarasa, Jacint Corbella i Corbella. *Diccionari Biogràfic de Metges Catalans*.

10. Dades que consten en el seu expedient universitari, però segons altres fonts d'informació existeix alguna diferència.

11. *Diari de Barcelona* 9-X-1894. Pàg. 11.597; veure també pàg. 11.570 i 11.693.

12. Dades extretes de l'expedient acadèmic de l'Arxiu Història de la Universitat de Barcelona (Exp. AHUB)

13. Álvarez Ricart, M. del Carmen. *La mujer como profesional de la Medicina en la España del siglo XIX*. Barcelona, ed. Anthropos, 1988, 235 pp.

14. Veure apartat d'Obra escrita i Notícies i opinions de l'època sobre Dolors Aleu.

15. v. Cit. nota 2.

16. *La Independencia Médica* 1-V-1882 i 21-X-1882. Citat per Josep M. Calbet i Camarasa, Jacint Corbella i Corbella. *Diccionari Biogràfic de Metges Catalans*.

17. Helena Maseras, després d'haver-se llicenciat, es dedicà exclusivament a la pedagogia, i Martina Castells va morir a conseqüència del seu primer embaràs el 21 de gener de 1884, poc temps de rebre el títol de Doctora. Citat per Corbella, Jacint i Domènech, Edelmira. loc. cit.

18. Álvarez Ricart, C. loc. cit. Nota 14.

19. *Diari de Barcelona*, 1 d'abril de 1885, pàg. 4.050.

20. Agraïm al Drs Jacint Corbella i Josep M. Calbet la seva informació sobre Dolors Aleu i Riera.

21. *La Vanguardia*, 19 de febrer de 1913. La nota diu que tenia 54 anys però en realitat en tenia 56.

22. Hi ha discrepàncies sobre el dia exacte de la ponència. Segons *La Independencia Médica* data del dia 13 de novembre, segons *El Anfiteatro Anatómico Español* del dissabte 23 de novembre i segons *El Siglo Médico* del dissabte dia 24 de novembre. Desconeixem si aquest dissabte fou 23 o 24 de Novembre de 1877.

23. *Diari de Barcelona* de 25-XI-1877 pàg. 45.293.

24. *La Independencia Médica*, 1877, 13 (núm 8) (11-12-1877) pàg. 93-96. Álvarez Ricart, M. del Carmen cita aquesta publicació com *La Independencia Médica*, 1877, 9, 93-96. Per la confusió que pugui crear, es tracta de la mateixa publicació de l'any 13 de la revista, núm 8 i tom 9 de l'enquadernació. Agraïm a la Biblioteca Uriach la seva informació sobre aquesta publicació.

25. *La Independencia Médica* 1-V-1878. 1878, 13, (núm 22), pàg. 266-270. Álvarez Ricart, M. del Carmen cita aquesta publicació com *La Independencia Médica*, 1878, 9, 266-290. Veure explicació de nota 25.

26. *El Anfiteatro Anatómico Español*, 1878, pàg. 104-106.

27. Obra obtinguda directament de la Biblioteca de Catalunya. V. Aleu i Riera, Dolors. *Consejos a una madre. Sobre el régimen, limpieza, vestido, sueño, ejercicio y entretenimiento de los niños*. Barcelona: Ignacio Oliveres, 1882.

28. Aleu i Riera, Dolors. *De la necesidad de encaminar por nueva senda la Educación higiénico-moral de la mujer*. Tesi de Doctorat precedida d'una carta del Dr. Joan Giné i Partagàs. Barcelona. La Academia, 1883.

29. *La Independencia Médica* 1883, p. 375.

30. *El Siglo Médico*, 1875, pàg. 688.

31. Álvarez Ricart, M. del Carmen. *La mujer en la Medicina Española del s.XIX: las primeras mujeres que obtuvieron el título de Medicina*. Asclepio. 1969, 21, pp. 43-48.

32. *El Siglo Médico*, 1876, pàg. 271.

33. *La Independencia Médica*, 1877, pàg. 100.

34. Álvarez Ricart, M. del Carmen. *Algunas opiniones sobre el estudio de la medicina por la mujer durante el s .XIX en España*. Asclepio, 1969, 21, 49-54.

35. *El Siglo Médico*, 1877, pàg. 784

36. *El Anfiteatro Anatómico Español*, 1877, pàg. 332.

37. loc. cit. nota 36

38. loc. cit. nota 27

39. loc. cit. nota 36.

40. loc. cit. nota 28.

41. loc. cit. nota 36.

42. *El Anfiteatro Anatómico Español*, 1878, pàg. 134.

43. Fòrmica Corsi i Coronado, Antoni, 1878, pàg. 183. Citat per Álvarez Ricart, M. del Carmen. *Algunas opiniones sobre el estudio de la medicina por la mujer durante el s. XIX en España*.